

LEKSIKOLOGIYANING O'RGANILISH TARIXI VA ASOSIY JIHATLARI

Islombek Qo'shboqov¹

Eskirgan so'zlar tilda ma'lum bir davrda faol ishlatilgan, lekin vaqt o'tishi bilan tildan ishlatilmas holatga kelgan yoki o'z ahamiyatini yo'qotgan so'zlardir. Ularning o'rganilishi leksikologiyaning asosiy masalalaridan biridir. Eskirgan so'zlarni o'rganish, tilning tarixiy rivojlanishini, uning semantik va leksik o'zgarishlarini tushunishga yordam beradi.

Eskirgan so'zlar o'ziga xos leksik va semantik xususiyatlarga ega bo'lib, ular tildagi boshqa so'zlardan farq qiladi. Bu so'zlarning ahamiyati va ishlatilishi o'zgargan, lekin ular adabiyotda, tarixiy asarlarda yoki ilmiy izlanishlarda saqlanib qolgan bo'lishi mumkin. Eskirgan so'zlar nafaqat o'z semantikasi, balki tarixiy va ijtimoiy konteksti bilan ham ahamiyatlidir.

Eskirgan so'zlar – bu tilda o'z vaqtida keng qo'llanilgan, lekin bugungi kunda ishlatilmaydigan, faqatgina tarixiy yoki madaniy maqsadlar uchun saqlanib qolgan so'zlardir. Ular hozirgi kunda zamonaviy nutqda ishlatilmasligi mumkin, ammo ular o'sha davr tili, madaniyati, ijtimoiy tuzilmasi yoki hayot tarzini ifodalaydi. Eskirgan so'zlar tilning tarixiy rivojlanishiga oid qimmatli dalillardir va ular orqali tilning evolyutsiyasini tushunish mumkin.

Eskirgan so'zlarning ishlatilmasligi ba'zan ular ma'nosini yitirishiga yoki o'zgarishiga olib keladi. Bu so'zlar ba'zan faqatgina adabiyot, tarix yoki ilmiy manbalar orqali o'rganiladi. Eskirgan so'zlar nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik va tarixshunoslik sohalarida ham muhim ahamiyatga ega.

Eskirgan so'zlar turli turlarga bo'linadi. Ularning turlari tilda o'zgarish jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlarini, ma'no va foydalanishning qanday o'zgarishini aks ettiradi. Eskirgan so'zlarni to'rt asosiy turga ajratish mumkin: arxaizmlar, historizmlar, antikvalar va archaizmlar.

Arxaizm – bu hozirda tilda ishlatilmaydigan, lekin o'z vaqtida keng qo'llanilgan so'z yoki ifodalardir. Arxaizmlar til tarixining muhim qismini tashkil etadi, chunki ular ma'lum bir davrda ishlatilgan va tilning o'zgarishini yoritadi. Ular odatda eski til shakllari yoki tilning tarixiy davrlarini aks ettiradi. Arxaizmlar hozirgi kunda keng ishlatilmas-da, ular adabiyotda, ilmiy asarlarda yoki tarixiy kontekstda mavjud bo'lishi mumkin.

Misollar: "Xalq" (hozirda "jamiyat", "aholi" kabi so'zlar ishlatiladi).

"Hayot" (hozirda "yashash" yoki "hayot" so'zlari ko'proq ishlatiladi).

---

¹) Guliston davlat universiteti O'zbek tilshunosligi kafedrasida 2-kurs magistranti

Historizm – bu oʻz vaqtida mavjud boʻlgan, ammo bugungi kunda jamiyatda mavjud boʻlmagan obyektlar, hodisalar yoki ijtimoiy toifalar bilan bogʻliq boʻlgan soʻzlardir. Historizmlar tarixiy yoki madaniy jihatdan oʻz ahamiyatini yoʻqotgan, lekin oʻsha davr madaniyati, ijtimoiy hayoti va tarixiy voqealarini yoritish uchun foydalidir. Historizmlar nafaqat eski soʻzlar, balki ijtimoiy tuzilma yoki tarixiy obyektlarning nomlari boʻlishi mumkin.

Misollar: "Sulton" – oʻrta asrlar davlat boshqaruvi tizimi bilan bogʻliq.

"Qul" – oʻrta asrlar ijtimoiy tuzilmasiga oid.

Antikva – bu qadimgi soʻzlar va til shakllarini anglatadi. Antikvalar eski tildan kelib chiqqan va faqat maʼlum bir tarixiy yoki madaniy kontekstda ishlatiladigan soʻzlardir. Antikva soʻzlari koʻpincha madaniyatshunoslikda, tarixshunoslikda yoki adabiyotda uchraydi. Ushbu soʻzlar eski madaniyatlarning tilini aks ettiradi va ular til evolyutsiyasini tushunishga yordam beradi.

Misollar: "Taxt" – qadimgi maʼnolarda "podshohning oʻtiradigan joyi" yoki "hukmdor oʻtirgan joy"da ishlatilgan. "Kumush" – bu soʻz tarixiy maʼnolarda ishlatilgan boʻlsa-da, hozirgi kunda "metall" maʼnosida qoʻllaniladi.

Arxaishtik soʻzlar tilda oʻz vaqtida keng qoʻllanilgan, lekin hozirda faqatgina maʼlum bir adabiy, sanʼat yoki ilmiy kontekstlarda ishlatiladigan soʻzlardir. Bu soʻzlar koʻpincha adabiyotda, teatrda, sheʼriyatda yoki oʻsha davrni tasvirlovchi asarlarda uchraydi.

Misollar: "Yashil" (hozirgi "yashil" soʻzining arxaishtik shakli). "Tush" (hozirda "tush" soʻzining ishlatilishi adabiyotda yoki nostalgik kontekstda koʻproq uchraydi).

Eskirgan soʻzlarning leksik-semantik tahlili. Eskirgan soʻzlar oʻz vaqtida tilda keng ishlatilgan, ammo bugungi kunda oʻz ahamiyatini yoʻqotgan soʻzlardir. Ularning maʼnolari oʻzgarishi yoki torayishi mumkin. Eskirgan soʻzlarning leksik-semantik oʻzgarishlari tilning evolyutsiyasi va ijtimoiy oʻzgarishlarni aks ettiradi. Soʻzlar tarixiy jarayonlar, ijtimoiy va madaniy sharoitlar bilan bogʻliq ravishda oʻzgaradi.

Semantik torayish: Bir vaqtlar keng maʼnoga ega boʻlgan soʻzlar faqat aniq bir maʼnoda ishlatilishi mumkin. Masalan, "taxt" soʻzi dastlab keng maʼnoda ishlatilgan boʻlsa, hozirda faqat hukmdor oʻtiradigan joy maʼnosida ishlatiladi.

Semantik kengayish: Baʼzi soʻzlar oʻz maʼnosini kengaytiradi. Masalan, "telefon" soʻzi dastlab faqat qoʻngʻiroq qilish uchun moʻljallangan qurilma boʻlsa, hozirda u mobil telefonlar, smartfonlar va boshqa texnologiyalarni bildiradi.

Eskirgan soʻzlarning ishlatilishi va oʻzgarishi. Eskirgan soʻzlar faqat tilda emas, balki adabiyotda, tarixiy asarlarda va ilmiy manbalarda ishlatiladi. Ular oʻz davrining madaniyatini, ijtimoiy hayotini va tilining

rivojlanishini aks ettiradi. Eskirgan soʻzlar koʻpincha adabiy asarlarda, tarixiy hujjatlarda, til tarixini oʻrganishda va madaniy merosni saqlashda qoʻllaniladi.

Eskirgan soʻzlar oʻzgarishi va rivojlanishi til va jamiyatning oʻzgarishlarini yoritish uchun juda muhim. Ular tilning tarixi va madaniy merosini saqlashda asosiy rolni oʻynaydi.

Eskirgan soʻzlarning oʻrganilishi, tilning rivojlanishini, uning semantik va leksik oʻzgarishlarini tushunishda muhim ahamiyatga ega. Arxaizmlar, historizmlar, antikvalar va archaizmlar kabi turli turlar eskirgan soʻzlarning leksik va semantik taraqqiyotini koʻrsatadi. Ularning oʻrganilishi tilda oʻzgarishlarni, ijtimoiy va madaniy jarayonlarni, hamda tildagi tarixiy va zamonaviy soʻzlar oʻrtasidagi aloqalarni tushunishga yordam beradi.

Eskirgan leksik qatlamning arxaizm va tarixiy soʻzlar turlari baʼzi turkiy xalqlar tilshunosligida ham tadqiq etilgan. Jumladan, A. Mahmutovning «Qozoq tilidagi arxaizm va istorizmlar» nomli nomzodlik dissertatsiyasi shular jumlasidandir.² Shunday tadqiqot oʻzbek tilshunosligida ham maxsus ish oʻrgalmagan boʻlsa-da, ilmiy maqolalar, darsliklar, ayrim tadqiqotlar tarkibida oʻrganilgan. Leksikologiyada neologizmlar (yangi paydo boʻlgan soʻzlar) qatlamini oʻrganishga qanchalik kirishilayotgan boʻlsa, eskirgan leksik qatlamini oʻrganishga ham eʼtibor berilmoqda. Tadqiqotchilardan E.Begmatovning taʼkidlashicha, «til lugʻat sostavining yadrosini funktsional normativ soʻzlar (taʼkid bizniki – M.Q.) tashkil qiladi. Funktsional-normativ soʻzlar - til rivojining muayyan davridagi zamonaviy, odatiy soʻzlaridir. Bunday soʻzlar odatda, seristeʼmol boʻladi, ularda gʻayritabiiylik, chegaralilik sezilmaydi... ammo oʻzbek tili lugʻat tarkibidagi barcha soʻzlarni mana shu xususiyatga ega deb boʻlmaydi. Oʻzbek tilida zamonaviy tasavvurlar va zamonaviy meʼyor nuqtai nazaridan hozirda kam isteʼmol boʻlib qolgan va zamondosh lugʻat qatlamiga oʻtgan soʻzlar ham uchraydi. Bunday soʻzlar hozirgi zamonaviy nutqda (oʻzbekcha matnda) uchrashi, ishlatilishi mumkin. ammo ular kerakli oʻrinlardagina, zaruriyat tufayligina qoʻllanadi. Chunki bunday soʻzlar mohiyat jihatdan oʻtmish davr tushuncha va tasavvurlarga oid nomlardir»³

Jahon va rus tilshunosligida, ayniqsa, yozma nutqida bir qadar zamondosh qatlamga oid soʻzlar oʻrganilgan boʻlsa-da, oʻzbek tilshunosligida ham maʼlum darajada bu masalalar tadqiq qilinganligini qayd etmoqchimiz. Bun masalaga katta eʼtibor bergan Sh.Rahmatullayev,⁴ E.Qilichyev⁵ kabi olimlarimizning ishlarini kiritsak boʻladi. Shu bilan bir qatorda, mazkur masala darslik va qoʻllanmalarda, ayrim monografik

² Махмутов А. Архаизмы и историзмы в казахском языке: Автореф. дисс. канд. филол. наук. — Алма-Ата, 1963.

³ Oʻzbek tili leksikologiyasi, akadem. nashr, Til va adabiyot instituti, Toshkent, 1981 yil, 142-byet

⁴Рахматуллаев Ш.У. Архаизм ва историзм // Парные труды ТашГУ. Вып. 211, 1963. - С. 243-249.

⁵ Киличев Э. Архаизмы и историзмы в прозе Садриддина Айни. Автореф. дисс. канд. филол. наук. — Ташкент, 1969. 5-15 betlar

tadqiqotlar tarkibida ham tahlil va tadqiq etilgan ⁶, akadem nashrlarda⁷ va darsliklarda⁸ u yoki bu darajada yoritilgan.

Bu o'rinda A.G'ulomov, Sh.Shoaburahmonov, F.Kamol, V.V.Ryeshyvetov, U.Tursunov, S.Ibrohimov, B.O'rinboyev, A.Hojiyev, Sh.Rahmatullayev, A.Aliyev, L.Abdullayeva, E.Qilichyev, K.Yusupov, H.Jamolxonov, S.Karimov va R.Sayfullayeva va boshqa olimlarning tadqiqotlarini ko'zda tutamiz⁹

Mazkur masalalarga tadqiqotimizning bevosita aloqadorligi sababli, an'anaga ko'ra, ushbu ishlarni tahlil qilib chiqish, ularga biror tarzda munosabat bildirishni lozim, deb topdik. Shuningdyek, ba'zi mulohazalardan kelib chiqilgan holda qayd etilgan ishlarda biz tadqiq qilayotgan mavzu bo'yicha qanday muammolar hal etilmaganligi xususida am fikr yuritdik.

Fikrimizni tasdiqlash uchun hozirgi kundagi mavjud darslik va o'quv qo'llanmalarda arxaik va tarixiy so'zlarga berilgan ta'rif va tavsiflarga to'xtalishni ma'qul deb topdik.

Shu o'rinda statistik ma'lumotni ham ta'kidlamoqchimiz. Eskirgan so'zlarning "O'zbyek tilining izohli lug'ati" dagi miqdori 4450 tani tashkil etadi.¹⁰

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Махмутов А. Архаизмы и историзмы в казахском языке: Автореф. дисс. канд. филол. наук. — Алма-Ата, 1963.
2. O'zbek tili leksikologiyasi, akadem. nashr, Til va adabiyot instituti, Toshkent, 1981 yil, 142-bet.
3. Рахматуллаев Ш.У. Архаизм ва историзм // Парные труды ТашГУ. Вып. 211, 1963. — С. 243-249.
4. Mirzayev M., Usmonov S., Rasulov I. O'zbek tili. -Toshkent, 1970; Tursunov U., Muhgorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent, 1992. 157-164- betlar.
5. O'zbek tili leksikologiyasi, 142-155-betlar.
6. Sayfullayeva R., Mengliyev B., va boshq. "Hozirgi o'zbyek adabiy tili" (Darslik), Toshkent, 2023.
7. Абдуллаева Л. Лексическая стилистика узбекской художественной литературы. — Ташкент, 1979. — С. 50-79.

⁶ Mirzayev M., Usmonov S., Rasulov I. O'zbek tili. -Toshkent, 1970; Tursunov U., Muhgorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent, 1992. 157-164- betlar

⁷ O'zbek tili leksikologiyasi, 142-155-betlar

⁸ Sayfullayeva R., B.Mengliyev va boshq. "Hozirgi o'zbek adabiy tili" (Darslik), Toshkent, 2023

⁹ Абдуллаева Л. Лексическая стилистика узбекской художественной литературы. — Ташкент, 1979. -С. 50-79; Qilichyev E. Badiiy tasvirming leksik vositalari. —Toshkent, 1982, 25-37-betlar; Yusupov K. O'zbek adabiy tilining leksik-semantik va stilistik xususiyatlari. — Toshkent, 1986. 19-29-betlar. Karimov S. O'zbek tilining badiiy uslubi. — Samarkand, 1992. Sayfullayeva R., B.Mengliyev, Qurbonova M. va boshq. "Hozirgi o'zbek adabiy tili" (Darslik), Toshkent, 2020.

¹⁰ Po'latov K., Kompyuter lingvistikasi, T, 2016.

8. Qilichyev E. Badiiy tasvirning leksik vositalari. – Toshkent, 1982, 25-37-betlar.
9. Yusupov K. O'zbek adabiy tilining leksik-semantik va stilistik xususiyatlari. – Toshkent, 1986. 19-29-betlar.
10. Karimov S. O'zbek tilining badiiy uslubi. – Samarkand, 1992.
11. Po'latov K. Kompyuter lingvistikasi. – Toshkent, 2016.